

Трибуна молодого вченого

УДК 351.85:316.64

В. А. Павловська-Кравчук, здобувач кафедри теорії держави і права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Ментальні особливості та їх вплив на розвиток державно-правових явищ

Щоб краще зрозуміти сьогодення, необхідно аналізувати минуле, ідеї, принципи, теорії, системи цінностей, вироблені в той чи інший час народом. Це не формальна данина минулому, не сліпа віра в авторитети та традиції, а необхідний спосіб орієнтації в розумінні відповідних політико-правових явищ стосовно існуючих реалій¹. Успішне вирішення складних завдань сучасного державно-правового розвитку країни неможливе без урахування позитивного і негативного досвіду минулого.

«Батько історії» Геродот вважав, що якби всім народам на світі надати можливість вибирати найкращі звичаї і вдачі, то кожен народ, уважно розглянувши їх, вибрав би свої власні. Геродот підкреслював, що кожен народ переконаний у тому, що його власні звичаї і спосіб життя певним чином є найкращими². Голландський вчений Й. де Мейстр, відомий захисник

¹ Див.: Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. проф. Ю. П. Битяка та доц. І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – С. 7.

² Див.: Асмолов А. Г. Национальный характер и индивидуальность: опыт этнопсихологического анализа / А. Г. Асмолов, Е. И. Шлягина // Психологические проблемы индивидуальности. – М. : Наука, 1984. – Вып. 2. – С. 86.

монархії та папства, писав: «Загальні засади будь-якої хорошої установи мають бути узгоджені у кожній країні з місцевими умовами та характером її жителів; тільки на таких засадах можна створити для кожного народу притаманну лише йому систему установ, яка була б найкращою відносно держави, для якої вона призначена»¹.

Очевидно, що держава не є якимось нейтральним, абстрактним явищем. Вона виникає і формується на базі конкретного «людського ресурсу»: відповідного способу мислення, рівня домагань, цінностей і установок, які об'єднують велику кількість людей в єдину, цілісну спільність — народ і одночасно спонукають його до відповідного державі організування.

У ході природно-історичного розвитку й процесів еволюції людства в гуманітарному знанні формувалися уявлення про менталітет суспільства й особистості. Корінням дослідження менталітету, ментальності соціуму йдуть в античність, коли вже існував ряд суміжних концепцій. Етнопсихологічні спостереження можна знайти у працях Геродота, Тацита, Плінія, Ксенофонта й багатьох інших античних істориків. Найбільший інтерес до цієї проблеми виявили в XVIII столітті такі мислителі, як Ш. Монтеск'є, К. Лінней, Ж. Бюффон та ін.²

Появу терміна «менталітет» деякі вчені пов'язують із латинським словом «mens» і із прикметником від нього «mentalis» (mens, mentis — розум і alis — інші), що народилося в XIV ст. у мові середньовічної схоластики³. Інші вчені вважають, що менталітет походить від французького еквівалента «mentalite»,

¹ Див.: Царьков И. И. Развитие правовопонимания в европейской традиции права / И. И. Царьков. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2006. — С. 255.

² Див.: Дубов И. Г. Феномен менталитета: психологический анализ / И. Г. Дубов // Вопросы психологии. — 1993. — № 5. — С. 23.

³ Див.: Ануфриев Е. А. Российский менталитет как социально-политический и духовный феномен / Е. А. Ануфриев, Л. В. Лесная // Социально-политический журнал. — 1997. — № 3. — С. 25; Пушкарев Л. Н. Проблемы менталитета в школьном преподавании истории / Л. Н. Пушкарев // Преподавание истории в школе. — 1995. — № 2. — С. 2; Полякова Т. М. Менталитет полиэтничного общества как фактор политического процесса в России : автореф. дис. ... д-ра полит. наук / Т. М. Полякова. — М., 1998. — С. 14.

що, на їхню думку, означає «світобачення»¹. Насправді спочатку виникло англійське «mentality»² (приблизно у XVII ст.), що є плодом англійської філософії, тому залишилося філософським терміном. У Франції слово «mentalite» у XVIII ст. приживається деякою мірою завдяки Вольтерові, але аж до початку XX ст. це слово усе ще сприймалося як неологізм. Надалі цей термін став уживатися й у звичайному мовленні, ним позначалися переважно колективні системи світовідчуття й поведінки.

У більшості європейських країн цей термін став активно вживатися в науковій літературі лише із середини XIX ст., і звучить різними мовами приблизно однаково. Так, у французькій мові «mentalite» — це напрям думок, умонастрій, спрямованість розуму, склад розуму. В англійській «mentality» — це розумовий розвиток, склад розуму, умонастрій. У німецькій «die Mentalitat» — склад розуму, напрям думок, спосіб мислення. В англійській науковій мові термін «менталітет» вживається із середини XIX в., у німецькій науковій термінології — з другої половини XIX ст., а у французькій — і того раніше³.

Філософія української національної ідеї була суттєво пов'язана з аналізом специфіки життєвого світу українців та їх культури як чинників формування особливостей українського національного характеру. Починаючи з діяльності Кирило-Мефодіївського братства, особливо М. Костомарова, концепт українського національного характеру отримав статус наукової, світоглядної проблеми. Ті чи інші аспекти українського національного характеру, пов'язані насамперед із розвитком української національної ідеї, досліджували найвідоміші діячі української культури — В. Антонович, М. Драгоманов, О. Потебня, І. Франко, М. Грушевський, М. Хвильовий, Д. Донцов, М. Міхновський, Ю. Липа, В. Липинський та ін.

¹ Див.: Гуревич А. Я. Проблема ментальностей в современной историографии / А. Я. Гуревич // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. — М. : Генезис, 1989. — С. 19.

² Див.: Тадевосян Э. В. Словарь-справочник по социологии и политологии / Э. В. Тадевосян. — М. : Знание, 1996. — С. 133.

³ Див.: Пушкирев Л. Н. Что такое менталитет? Историографические заметки / Л. Н. Пушкирев // Отечественная история. — 1995. — № 3. — С. 158.

Проведене дослідження дає підстави зробити деякі висновки і визначити правовий менталітет як історично сформовані специфічні, найбільш типові й стійкі для певної соціальної або національно-етнічної спільності системи світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань на об'єкти державно-правової дійсності.

Аналіз розглянутих у вітчизняній науковій літературі різних зрізів і аспектів менталітету дозволяє розробити власну структуру правового менталітету. Структура правового менталітету містить у собі два тісно взаємодіючих рівні свідомого й несвідомого — сукупність усвідомлених і неусвідомлених правових уявлень, стереотипів, ціннісно-правових орієнтацій і установок певних соціальних спільностей у сфері політико-правової повсякденності. Залежно від конкретно виникаючої ситуації в політико-правовій сфері в людини актуалізується або усвідомлений рівень із його структурними компонентами, або неусвідомлений.

Правовими уявленнями є образні знання про правову реальність, що виникають на основі їхнього пригадування або ж продуктивної уяви. Умовою правових уявлень є збереження в пам'яті слідів минулих впливів і їхня актуалізація. Людина може творчо комбінувати й відносно вільно створювати нові правові образи.

Сутність *правових стереотипів* уявляється як сформовані у свідомості людей духовні утворення, емоційно забарвлені образи політико-правових реалій, які поєднують у собі елементи опису й оцінки. Правовий стереотип — це не просто образ, але «стандартизований», спрощений образ якого-небудь явища політико-правової дійсності, це схема, що лише фіксує деякі риси явища, що іноді не існують, а приписуються йому суб'єктивно. Іноді таке перекручене подання політико-правової дійсності виступає як своєрідний психологічний бар'єр на шляху до його подальшого пізнання. Правові стереотипи сприймаються людьми як знання, однак фактично містять у собі лише неповний і однобічний опис якогось факту правової дійсності. Цей опис, як правило, сполучається із сильними емоційними відносинами (симпатія або антипатія

до правового об'єкта, прийняття або неприйняття закону) і із установленим традицією або звичаєм приписанням поведінки й оцінки подібного факту правової дійсності.

Ціннісно-правові орієнтації визначаються як сукупність якостей особистості (почуття правового обов'язку, відповідальність, повага до права), що визначають у своїй єдності правову позицію стосовно права, його інститутів і принципів (В. К. Бабаєв, В. М. Баранов). Ціннісно-правові орієнтації формуються при засвоєнні соціально-правового досвіду й виявляються через мету, ідеали, переконання, інтереси та інші прояви особистості. У структурі людської діяльності ціннісно-правові орієнтації тісно пов'язані з пізнавальними й вольовими її сторонами. Система ціннісно-правових орієнтацій утворює змістовну сторону спрямованості особистості й виражає внутрішню основу її ставлення до правової дійсності. До ціннісно-правових орієнтацій людини належать ті явища, які мають здатність задовольняти її правові потреби, та система правових знань і життєвого досвіду, що набула для неї особистісного значення й стала стабільним регулятором поведінки.

Правова установка є особливим станом психологічного складу особистості, що спонукає до певної активності з позиції потреби й особистого інтересу. Вона виникає на основі соціальної потреби й ситуації для задоволення схильності суб'єкта яким-небудь чином реагувати на різні явища правової діяльності, а також схильності або готовності його до здійснення конкретних, юридично значущих дій (В. К. Бабаєв, В. М. Баранов). Правовий аттитюд (attitude) і правова установка є поняттями «спорідненими», але не тотожними. Правовий аттитюд розглядається як явище усвідомленої сфери індивіда, а правова установка має неусвідомлений характер.

Сутність і структура «правового менталітету» спричиняють і його головні функції. До теперішнього часу єдиної класифікації функцій менталітету, якщо вона і є можливою, не існує. Різні дослідники по-своєму підходять до вирішення цієї задачі. Так, із вказаних різними авторами функцій правового менталітету найбільш змістовними є такі:

а) пізнавальна, якій відповідає певна сума зворотних соціальних і політико-правових знань (правових уявлень, правових стереотипів), що є результатом інтелектуальної діяльності та психіки індивіда;

б) оціночна — спричиняє те або інше емоційне ставлення індивіда до об'єктів правового життя (емоційне ставлення виражається в усвідомленому або неусвідомленому визначенні значимості правових уявлень та правових стереотипів у конкретній ситуації або на майбутнє, з погляду індивіда, групи, суспільства). Разом з тим менталітет у всіх своїх структурних елементах дозволяє зрозуміти своєрідність сприйняття та оцінки різними соціальними групами того чи іншого суспільного явища або процесу. У ньому відображено як раціональне, ціннісне, так і чуттєве, несвідоме ставлення людей до певних елементів правової реальності;

в) регулятивна — регулює поведінку й побут індивіда та соціальної групи в їхньому житті. У своїй регулятивній функції менталітет впливає на ціннісну систему й ціннісні орієнтації людей, віддає перевагу певній культурі, напряму думок і почуттів, способам діяльності. Далі, менталітет виступає превентивним сигналом перед усім тим, що є чужим для даної етнічної спільності (уявлення, стандарти поведінки, ідеї, цінності). У результаті менталітет здійснює своєрідний методологічний, моделюючий вплив на поведінку й діяльність людей, надаючи їм специфічного характеру. Так, регулятивна функція дозволяє створити в рамках етносу «значенневі поля», внаслідок чого кожен член етнічної групи здійснює побудову розумових і поведінкових конструкцій у визначених, заздалегідь заданих схемах і, виходячи із цього, робить і оцінює ті або інші дії;

г) збереження (захисту) — правовий менталітет зберігає набуті в минулому етноісторичні правові цінності;

д) накопичувальна — за кожний наступний тривалий період часу правоментальна сфера набуває нових правових цінностей, правових образів, правових установок, характерні для існуючих реалій свого часу; накопичувальна функція означає, що саме менталітет є найбільш стабільною частиною

масової свідомості, у ньому акумульовані й збережені найважливіші принципи життєдіяльності певного соціуму;

е) комунікативна — полягає у тому, що правовий менталітет від одного покоління з дивною наполегливістю передається до іншого, наступного. Ця функція менталітету забезпечує взаємозв'язок і спадкоємність поколінь кожного етносу й вхідних у його склад спільнот і груп на рівні вербальних і невербальних комунікацій. У цій функції менталітет і ментальність задають міжгруповій та міжособистісній взаємодії певний характер, засвоюваний у процесі інтеріоризації разом з культурними формами й традиціями, які служать надалі механізмом самоідентифікації. Саме на цій основі люди починають міркувати, викладати свої думки певним чином, почувають, діють так, а не інакше. Завдяки цьому стає можливим взаєморозуміння людей даного етносу, класу, прошарку, що називається, «без слів», як на рівні формального, так і неформального спілкування;

є) функції з упорядкування, стабілізації й консервації правосвідомості — при впорядкуванні, стабілізації, консервації правова свідомість індивіда дещо трансформується й, частково відкладаючись, розподіляється в рівень свідомості і підсвідомості правового менталітету. У цьому випадку є й зворотний зв'язок, при якому юридична стаціонарність правосвідомості залежить від якісного стану правової ментальності, ступеня розвитку іманентних їй духовно психологічних структур;

ж) категоризації — проявляється в розрізненні й упорядкуванні правової дійсності;

з) інтеграції — менталітет, у тому числі й у правовій його сфері, сприяє оформленню соціальних спільнот різного порядку (цивілізацій, народів, етнічних груп, племен) у силу ідентичності форм правового мислення та поведінки індивідів. У результаті цього, таким чином, є інтегруючою засадою соціально-правової системи. Як форма виявлення групової свідомості менталітет відіграє важливу роль у забезпеченні єдності та цілісності відповідної соціальної групи у зв'язку із закріпленими в ній цінностями, нормами поведінки. Менталітет формує почуття приналежності до певного народу,

нації, релігії тощо. У цьому плані він забезпечує цілісність суспільства, спільнот і виконує функції інтеграції та диференціації суспільства. Однак, об'єднуючи одні спільноти та групи, менталітет протиставляє їх іншим, тобто може бути джерелом дезінтеграції;

и) трансляції — у процесі історії були вироблені спеціальні механізми трансляції менталітету як цілісної системи від одного покоління до іншого. Такі механізми знаходили реалізацію як на вербальному, так і на невербальному рівнях у різних сферах життєдіяльності.

Методологічний вплив менталітету проявляється через всі його функції. Необхідно зазначити, що та сама функція може мати різне значення — позитивне й негативне, інтегруюче і таке, що диференціює, раціональне й ірраціональне, конструктивне й деструктивне й т.д. Більше того, не виключено, що протилежні наслідки й значення, що випливають із менталітету, сполучаються, сплітаються, зчленовуються, а це неминуче ускладнює, утруднює, робить суперечливим хід подій, дії людей та їхній аналіз. Очевидно, що функції існують не поодинокі, а переплетені, взаємодоповнюють одна одну. Саме через функції реалізується зміст менталітету.

Підводячи підсумки, зазначимо, що у сучасній науковій традиції розрізняється поняття «менталітет» та «ментальність». Правовим менталітетом є історично сформовані специфічні, найбільш типові й стійкі для певної соціальної або національно-етнічної спільноти системи світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань на об'єкти державно-правової дійсності. На відміну від менталітету під ментальністю слід розуміти частковий аспектичний прояв менталітету не лише в умонастрій суб'єкта, а й у його діяльності. Ментальність — це категорія, яка визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу (нації, народності) чи соціальної страти.

Правовий менталітет українського етносу сформований історично та ґрунтується не на деструктивних, а на конструктивних духовно-творчих джерелах, на силі гуманізму, життєлюбства, життєпримирення з представниками інших етносів

у межах своєї території. Хоча українська ментальність складалася й розвивалася у взаємодії з ментальностями народів Росії, Литви, Польщі та інших етносів, для українців пріоритетними залишаються ставлення до землі як до Батьківщини-матері, до своїх культурно-історичних цінностей; толерантність до інших культур і релігій; волелюбність; прагнення до «чистої крові»; перевага емоційності над раціональністю (філософія «серця»); орієнтування на горизонтальне нівелювання; господарьовитість і працьовитість; характерний індивідуалізм, поєднаний з ідеєю рівності, поваги до окремого індивіда та його свободи, гостре неприйняття деспотизму й абсолютної монархічної влади. Дослідники ментальності українського народу вважають, що духовний світ українства вирізняється емоційно-почуттєвим характером, кордоцентричністю та характеризується дуалістичною цілісністю несвідомого і надсвідомого, ірраціонального і розумового, почуттів і волі. Вершинною формою вияву української ментальності є духовність як квінтесенція свідомого творчого життя — служіння високим ідеалам істини, добра, краси і мудрості.